

Ліва Н. Тема двійника у творчості рок-музикантів: продовження романтичної традиції / Н. Ліва // Музикознавчі студії інституту мистецтв Волинського національного університету імені Лесі Українки та Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського : зб. наук. праць. – Вип. 8. – Луцьк : Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – С. 390–400.

УДК 78.03 "18-19": 008: 301

*Наталія Ліва (м. Вінниця),
викладач Вінницького державного
педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського*

ТЕМА ДВІЙНИКА У ТВОРЧОСТІ РОК-МУЗИКАНТІВ: ПРОДОВЖЕННЯ РОМАНТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Статтю присвячено особливостям інтерпретації в рок-музиці теми двійника, суттєвої для мистецтва романтичної направленості. Автор наголошує на спорідненості рок-культури з культурою романтизму ХІХ століття та формами продовження романтичної традиції у ХХ-ХХІ століттях.

Ключові слова: двійник, рок-культура, романтизм, романтична традиція, самопізнання.

Наталья Левая

Тема двойника в творчестве рок-музыкантов: продолжение романтической традиции. Статья посвящена особенностям интерпретации в рок-музыке темы двойника, которая является существенной для искусства романтической направленности. Автор подчёркивает родственность рок-культуры с культурой романтизма ХІХ столетия и формами продолжения романтической традиции в ХХ-ХХІ столетиях.

Ключевые слова: двойник, рок-культура, романтизм, романтическая традиция, самопознание.

Natalya Liva

The theme of double in rock music: continuation of the romantic art tradition. The article tells about peculiarities of interpretation of the theme of double in rock music. At the same time the theme has great importance in the romantic art tradition. The author emphasizes on the alliance which exists between rock culture and romantic culture of the 20th century with its different forms of continuation in the 20th century.

Key words: double, rock culture, romanticism, romantic tradition, self-knowledge.

Постановка наукової проблеми та її значення. Адекватно оцінити те чи інше явище завжди допомагає час. Культурні й мистецькі події другої половини ХХ століття постають перед дослідником початку ХХІ століття у дещо інакшому світлі, ніж у сприйнятті очевидця. Подібного роду еволюція чітко простежується на прикладі відношення художніх критиків до рок-культури: взяте в усьому гігантському діапазоні своїх позитивних та негативних оцінок протягом п'ятдесяти років, воно нагадує «контрастний душ». Рок-культура, надбання якої безумовно значні, потребує сьогодні розважливого мистецтвознавчого та культурологічного аналізу. Час створює для цього сприятливі умови, надаючи сучасному дослідникові переваг беззастережного, відстороненого спостерігача.

Аналіз найсуттєвіших особливостей рок-музики дає підстави характеризувати це масштабне явище світової культури як продовження романтичної лінії в мистецтві. Пересвідчитися у цьому дозволяють результати компаративного аналізу музичної культури епохи романтизму та рок-музики минулого століття¹.

Свого часу романтизм ХІХ століття збагатив світове мистецтво новими, невідомими у попередні епохи темами. Для реципієнта ХХ-ХХІ століть ці теми давно вже не є новими: вони знову й знову воскресають і актуалізуються у мистецтві романтичної традиції. **Метою** даної статті є аналіз одного з надзвичайно суттєвих аспектів цього своєрідного тематичного космосу – теми двійника, яка в має у мистецтві романтичної традиції цілий ряд альтернативних варіантів (тінь, дзеркало, портрет тощо).

Аналіз останніх досліджень. Самий факт наявності теми двійника у творчості митця свідчить, передусім, про високий ступінь сконцентрованості його уваги на своєму внутрішньому «Я»: ментальний дубль як психологічний феномен є продуктом напруженої саморефлексії. Саме тому одним з важливих аспектів дослідження цієї теми є аспект психоаналітичний. Подібного роду аналіз здійснюється у роботі І. Кадирова (об'єктом уваги автора є повість Ф. Достоєвського «Двійник») [8]. Найповніше освітлення дана тематика знайшла у царині філології. Серед літературознавчих праць, присвячених темі двійництва, особливе значення мають дослі-

¹ Див. джерела [10] і [11].

дження, присвячені творчості Е.Т.А. Гофмана, М. Гоголя, Ф. Достоєвського, С. Єсеніна. У числі авторів відповідних сучасних розвідок – В. Беннет, [1], С. Бочаров [2], О. Воронова [3], [4], В. Махлін [12], М. Ніке [13], А. Севастеєнко [14], А. Серебряков [15].

Виклад основного матеріалу. Тема двійника є невід’ємною концептуальною складовою мистецтва романтичної традиції, оскільки за своєю сутністю двійник є не що інше, як втілення концепції самосвідомості, самопізнання, у процесі якого тінь (дзеркало, портрет) відіграють роль своєрідних посередників. Самими ж носіями романтичної культурної традиції подібний процес самопізнання переживається передусім як певний містичний акт. Феномен дубля інтерпретується як своєрідний символ недоступної буденній свідомості трансцендентної реальності (дзеркало чи портрет у цьому зв’язку інтерпретуються як певні магічні інструменти, своєрідні портали, користуючись якими, людина, наділена духовним баченням, може сприймати невидимий світ). Геніальний вокальний твір Ф. Шуберта «Двійник» з циклу «Лебедина пісня» на слова однойменного вірша Г. Гейне, твори Е. Т. А. Гофмана з їх двоплановою реальністю, казка «Тінь» Г. Х. Андерсена – яскраві приклади інтерпретації ідеї перетину двох світів (звичайного і «паралельного»), моторошної зустрічі з іншою реальністю у собі самому. Даний ряд продовжують новела А. Шаміссо «Дивовижна історія Петера Шлеміля», «Тінь» Є. Шварца, «Портрет Доріана Грея» О. Уайльда, «Граф Фенікс» О. Толстого, «Принц та жебрак» Марка Твена. Прикладом реалізації цієї ідеї може служити також один з найсуттєвіших епізодів роману Т. Манна «Доктор Фаустус» – «діалог» Адріана Леверкюна з дияволом. Свого часу проза Е. Т. А. Гофмана здійснила великий вплив на багатьох російських письменників, і тема двійника знайшла втілення у цілому ряді відповідних творів («Трунар» О. Пушкіна, «Штос» М. Лермонтова, повісті «Ніс», «Портрет», «Записки божевільного» М. Гоголя, поема «Чорна людина» С. Єсеніна, «Двійник» Ф. Достоєвського). Вплив Гофмана відчувається також і в поезії срібної доби (А. Ахматова, В. Мейєрхольд).

Незважаючи на надзвичайну популярність теми дубля у творах митців-романтиків, вони були далеко не першими її інтерпретаторами: починаючи з найдавніших часів, рефлексія подібного

роду займала вагоме місце у світовій культурі, набуваючи різноманітних втілень в релігії, міфології, фольклорі та мистецтві народів світу. Серед найяскравіших прикладів – поняття душі *Ka* у давніх єгиптян, *іншого «я»* (*alter-ego*) у давніх греків та римлян, двійника (*Doppelgänger*) у германських народів та *фетча* у шотландців. До цього переліку можна додати також традицію виготовлення штучних двійників у первісних магічних практиках з метою отримання певної влади над «оригіналом» – дані практики у незмінному вигляді дійшли до наших часів і не втратили своєї популярності.

Роздвоєність завжди, починаючи від найдавніших часів, сприймалась людьми як явище страшне і неприродне. Зокрема, В'яч. Іванов, простеживши в одній зі своїх праць етимологію чисельника «два» у групі індоєвропейських мов, наголошує передусім на його негативній семантиці (рос. «двурушничество», «двуязыкий»). Не випадково, за його твердженням, у ряді давніх мов саме цей чисельник лежить в основі коренів багатьох слів із значенням «страшний», «боятися», «страждати» «сумнів», «сумніватися» (найхарактерніші більш сучасні приклади – нім. *Zweifel* «сумнів», *zweifeln* «сумніватися», франц. *doute* «сумнів») [див.: 7].

Таким чином, інтерпретація феномену двійника у романтичній культурній традиції є продовженням багатовікових спроб людства розв'язати складну й загадкову психологічну проблему.

Людина є водночас об'єктом і суб'єктом пізнання. Даний постулат сприймається сьогодні як аксіома, не викликаючи начебто ніякого негативу. Разом з тим, коли складний процес суб'єкт-об'єктного розшарування відбувається у власній свідомості і переживається безпосередньо, картина сприймається інакше – адже за певних обставин процес самопізнання може містити в собі потенційну загрозу розпаду цілісного «Я» людини.

Два асоціюється з сумнівами, протистоянням, зіткненням протилежностей. Характерна для романтиків переповненість протиріччями неминуче провокує подібну роздвоєність. Орієнтований на примат емоційного, невербального, романтизм як світобачення сприяє вивільненню з глибин підсвідомості найдавніших нашарувань архаїчної пам'яті. Віддаючи перевагу пізнанню через осяяння та відводячи доволі незначну роль дискурсивній діяльності розуму, романтики тим самим відмовляють собі у рятівному гальмі аналізу.

Звісно, що зустріч з власним «Я» як результат безконтрольної, часто хворобливої уяви несе з собою мало приємного.

Цікаві висновки, зроблені свого часу видатними психоаналітиками стосовно двійництва як психологічного феномену, дозволяють частково висвітлити ті закономірності, що лежать в основі надзвичайної зацікавленості темою двійника митців романтичної культурної традиції.

Першими з психоаналітиків, хто почав працювати у даному напрямку, були З. Фрейд та О. Ранк. У процесі своїх досліджень вони відвели цьому явищу місце у ряді так званих *нарцисичних* проблем – таких, що пов'язані з відносинами, які людина встановлює сама з собою, а також з психологічними складнощами, які у цьому зв'язку виникають. Суттєвими для нашого дослідження є висновки, зроблені Отто Ранком, оскільки саме йому належить першість у спробах детального вивчення феномену так званого «моторошного»² двійника, що фігурує у літературі, міфах, забобонах.

«Матеріалізація» власного двійника зазвичай є нагальною внутрішньою потребою, хоч і несвідомою: «...у феноменах двійництва Ранк виявляє досить стійкий зв'язок між нестерпним страхом смерті та патологічним (а якоюсь мірою й первісним) нарцисизмом. Ранк дійшов висновку, що для нарцисичної свідомості (сучасною термінологією – для його грандіозного Я) ідея смерті, власної кінцевості та неминучої втрати себе є нестерпною і містить у собі загрозу найглибшої нарцисичної шкоди... для Ранка в основі теми дубля лежить викликана смертельною загрозою проекція нарцисичною особистістю (а також дитиною або первісною людиною) дубліката свого Я. Така проекція обслуговує масивне заперечення невідворотності смерті, так само як і обіцянка захисту від остаточної та невідвратно втрати самого себе» [8]. Проте ілюзорність подібного захисту дуже швидко стає очевидною: «...з точки зору Ранка, для первісної свідомості дубль спочатку символізує надію на безсмертя, але потім починає втілювати зло, що загрожує власному існуванню» [Там само]. Не випадково зустріч з власним двійником завжди сприймалася як певний містичний знак – зазвичай недобрый, оскільки він провіщає близьку хворобу або смерть.

² Термін означено вперше у роботі З. Фрейда «Про моторошне» (1919), де феномен двійника описується як інше «Я», що піднімається з глибин несвідомого і може бути як ворожим, так і дружнім по відношенню до свого «оригіналу».

Згадані психоаналітичні розвідки великою мірою підтверджують той факт, що звернення до тематики двійництва у мистецтві романтичної традиції є далеко не випадковим, оскільки романтичне світобачення – безумовно світобачення нарцисичної особистості. «Двійник – найбільша образа, яку може бути нанесено людській особистості, – зазначає Н. Берковський. – Якщо завівся двійник, то особистість у якості особистості припиняється. Двійник – в індивідуальності втрачено індивідуальність, у живому втрачено життя й Душу» [цит. за: 6].

Отже, у механізмі відносин ліричного героя та його двійника наявними є дві суперечливі тенденції, які скоріше можна охарактеризувати як дві своєрідні стадії розвитку цих специфічних відносин: бажання створити власний дубль і створення його та подальший містичний жах перед неочікуваними наслідками свого несвідомого діяння. Наслідки ж можуть набувати дійсно катастрофічного характеру: двійник розростається до небувалих розмірів і врешті решт займає собою весь ментальний простір «оригіналу». Так, у казці «Тінь» Г. Х. Андерсена, у повістях «Ніс» М. Гоголя та «Двійник» Ф. Достоєвського alter ego головного героя, відокремившись від нього, сягає вершин слави, влади, матеріального благополуччя, витісняючи і з часом морально й фізично знищуючи свого хазяїна. Герой казки Андерсена, талановитий вчений, гине через те, що малодушно дозволив собі піддатися дрібній спокусі – філістерській цікавості (дізнатися, хто живе у квартирі напроти). В результаті тимчасова слабкість вченого, над якою він цілком добровільно втрачає контроль, розростається – у метафоричному сенсі слова – до велетенських розмірів і вбиває героя.

У даному сенсі «друга стадія» взаємовідносин ліричного героя зі своїм двійником являє собою, по суті, гіпертрофовано-негативне сприйняття романтичною особистістю власних прихованих недоліків³. Перш ніж прокоментувати дане міркування, яке у даному контексті не може претендувати на щось більше, аніж припущення⁴, варто звернути увагу на надзвичайно суттєві й небезпідставні (у світлі нашого дослідження) зауваження, зроблені в одній з робіт,

³ Головний персонаж повісті Достоєвського, титулярний радник Яків Петрович Голядкін, «людина самолюбна... і, водночас надзвичайно вразлива й схильна до сумнівів, у буквальному розумінні розривається між своїми грандіозними амбіціями та усвідомленням власної неважливості» [8].

⁴ Тема двійника тісно пов'язана з проявами підсвідомого і є воістину бездонним колодезем, таємниці якого відкривають чимало перспектив для дослідників.

присвячених творчості Е. Т. А. Гофмана [6]. Одне з них стосується припущення В. Гільманова щодо того, що Золотий горщик з однойменної казки Гофмана є символом святого Граалю (Ансельм, головний герой казки, знаходиться у пошуках свого Граалю як досконалості) [5]. Інше звучить не менш цікаво: «Хто ж така змійка Серпентина, що походить від шлюбу духу Саламандра та зеленої змії?... У кабалістичному сенсі змія – це символ бажання та втілення» [6]. У контексті проблематики двійництва (у випадку Гофмана – двох паралельно існуючих світів) дані ремарки наводять на наступні розмірковування.

В очах екзальтованого романтика, що прозріває своїм духовним зором інший, досконалий світ та прагне наблизитись до нього, власні недоліки й проблеми виглядають особливо потворно. Разом з тим, приховане потребує виходу – тоді виникає двійник. Непрямим доказом цьому служить той факт, що у ХХ столітті механізм подібного підсвідомого самозахисту використав у своїй практиці американський психотерапевт Девід Кіппер. На базі техніки так званої психодрами, розробленої на початку століття австрійським психіатром Дж. Л. Морено, Д. Кіппер створив власну методику рольових ігор, одним з компонентів якої є терапія за допомогою створення двійника. Сутність її полягає в тому, що під час психотерапевтичного сеансу певна людина (з добровільної згоди пацієнта) бере на себе роль його своєрідного дубля. Спочатку вона наслідує будь-які фізичні рухи пацієнта, далі намагається наслідувати його почуття й думки. Врешті решт двійник починає домовляти недовомвлені фрази «протагоніста». Таким чином внутрішні психологічні проблеми хворого виводяться назовні [див.: 9, 103].

Своєрідний психотерапевтичний сеанс являє собою і мистецтво. «Не дати темним силам місця у своїй душі – ось проблема, яка хвилює Гофмана, і він все сильніше підозрює, що саме романтично-екзальтована свідомість є особливо схильною до цієї слабкості» [6]. Підозри видатного романтичного письменника є, на наш погляд, далеко не безпідставними. Мрія екзальтованого романтика про ідеал має свій зворотній бік – безкомпромісно негативне ставлення як до вад реальної дійсності, так і до власних недоліків. Гранична поляризація ідеального й реального, ілюзорна за своєю сутністю, прирікає його на безцільні пошуки, перманентний неспокій та нев-

доволення собою. Певні внутрішні вади й проблеми, що їх свідомість старанно ховає від самої себе, викликають з глибин підсвідомості жахливе чудовисько – двійника, який у збільшеному, гіпертрофованому вигляді демонструє ці тіньові сторони душі своєму наляканому творцеві.

Цілковито в романтичному дусі репрезентується тема двійника і у творчості рок-музикантів. Точкою перетину в даному контексті служить езотеричний характер процесу пізнання, характерний для рок-культури тією ж мірою, що й для будь-якої художньої культури романтичної традиції.

Для рок-митця погляд у «магічне скло» дзеркала за своєю сутністю тотожний акту самопізнання. Тенденція вбачати у своєму відображенні вісника трансцендентної реальності простежується у концептуальному просторі цілого ряду рокових творів. Прикладами можуть служити пісні «Мітла» («Крематорій»), «Це ріка Ганг» («Пікнік»), «Кришталеве місто» («Машина часу»), «Нічний гість» («Зоопарк») тощо. На відміну від героїні казок Льюїса Керолла, нарцисична особистість бачить у «задзеркаллі» не іншу, відокремлену від неї реальність, а власний внутрішній світ з усіма його прихованими проблемами, котрі, як і вади оточуючої реальності, сприймаються романтиком гіпертрофовано. Не випадково спостереження своєї «тіні» викликає в ліричному героєві рок-композицій непереборне бажання розбити дзеркало, і, подібно до свого аналога з поеми Сергія Єсеніна «Чорна людина», припинити таким чином спілкування з власним двійником. (Зазначимо: це не жест, не *зовнішне* копіювання видатного поета, а цілком закономірна *внутрішня* потреба, пов'язана з особливостями духовного життя нарцисичної особистості.) Саме так чинить герой пісні «Мітла» групи «Крематорій». У перших рядках тексту пісні повідомляється, що він «розбив усі дзеркала і уламки викинув геть». Вартою уваги є наступна метафора: від цих уламків (іншими словами – отруйної енергетики, що живе в них) помирає двірник.

Нічого доброго не очікує від власного двійника й герой пісні Майка Науменка «Нічний гість», який кінець кінцем також розбиває дзеркало. Згаданий твір може, до того ж, служити яскравою ілюстрацією типового для романтичного героя характеру взаємовідносин його з власним двійником: на протязі пісні ці взаємовідносини проходять дві описані вище психологічні стадії – спочатку

ліричний герой бачить у своєму відображенні друга, далі ж воно починає навіювати непереборний страх.

У пісні «Це ріка Ганг» групи «Пікнік» дану духовну проблему подано у досить оригінальному освітленні. Пісня являє собою своєрідне пророцтво богам, які, на думку автора, не захищені від почуттів, притаманних слабким смертним – суму, страху тощо. Крім ніцшеанської ідеї богоборництва, що безумовно становить філософське підґрунтя твору, ця свідомо демонстрована невідповідність дає побічний (і, можливо, неочікуваний для автора) ефект проєкції на особистісні ментальні негаразди. В останніх рядках тексту прогнозується, що відчувши страх, боги «згадають про себе самих і полюблять себе у дзеркалах». Цієї недвозначної алюзії цілком вистачає для того, щоб романтична проблема двійництва постала у даному творі в усій своїй повноті.

Концепція двійника як втілення прихованого «тіньового» Я ліричного героя, яке щомиті погрожує вирватись назовні і знищити свого хазяїна (інакше кажучи, являє собою аналог Тіні з казки Г. Х. Андерсена), має місце у цілому ряді творів рок-музикантів. Один з прикладів – пісня «Замок» гурту «Мертвий півень»:

*А мій двійник крадеться між вікон
Проміння крові, дзеркала уламок.
Ворожить – і камінним лісом замок
Довкола знов тебе росте, як сон.*

*Де був мій сад, з'явився мур без меж,
В його бійницях чорні круки крячуть.*

Щоправда, темну сутність двійника у даному творі передано лише вербальними засобами – музична тканина цієї пісні про кохання, пронизана інтонаціями середньовічної балади, являє собою справжню звукову ідилію.

Інша картина постає у пісні «Мсьє Серж» групи «Крематорій», певною мірою концептуально спорідненій з епізодом роману Т. Манна «Доктор Фаустус», де описується зустріч Адріана Leverkюна з дияволом (прихованою стороною самого себе). Намагаючись підібрати ім'я своєму розшалілому двійникові, герой даної пісні називає його Каспером, павуком, критським биком і врешті решт усі свої зусилля спрямовує на те, щоб знищити його. Процес

же знищення двійника фактично є сценою самогубства, яка є у даному випадку цілком закономірною: нерівна боротьба зі своїм «темним» Я, що вийшло з-під контролю, може закінчитись лише остаточним руйнуванням особистості – смертю або божевіллям. Слова пісні звучать на тлі шаленого рок-н-ролу, що якнайкраще відтворює атмосферу душевного стану героя і сприймається як справжній танець смерті.

Гостре усвідомлення перманентного буття свого «темного» Я має місце також і в пісні В'ячеслава Бутусова «Хто ще», де, подібно до героя казки Андерсена, роль алегорії двійника автор відводить власній тіні («слова її – брехня, але це мої слова»). Дещо інший, але в цілому подібний приклад реалізації даної концепції знаходимо у композиції «The Lunatic» («Божевільний, що існує у моїй голові») гурту «Pink Floyd».

Дещо гармонічніші стосунки зі своїм alter ego демонструють герої пісень Юрія Шевчука, Андрія Макаревича, Бориса Гребенщикова. Однак, і їх твори не переступають межі, окресленої романтичною традицією. Так, у пісні «Кришталеве місто» («Машина часу») спілкування з безліччю своїх дзеркальних відображень лише посилює в героєві характерне для романтика почуття самотності як наслідку сконцентрованості на своєму внутрішньому світі. Даний твір є яскравою ілюстрацією гами переживань, характерної для нарцисичної особистості.

Іронічне освітлення даної теми знаходимо у пісні Олександра Башлачова «Галактична комедія», у якій, не зважаючи на зовнішній гумор, також досить ясно звучить нота самотності – сум з приводу неможливості повноцінної зустрічі з самим собою, неспроможності людини пізнати саму себе.

Висновки. Рок-мистецтво до тепер являє собою пласт музичної культури, кращі надбання якої залишаються майже не дослідженими, відомими лише незначному числу цінителів. Разом з тим, значна кількість рок-творів є справжніми музично-поетичними перлинами. Про це свідчить їх глибоке багатопланове філософське підґрунтя. Дані твори демонструють тісний зв'язок з романтичною культурною традицією, однією з суттєвих концептуальних складових якої є тема двійника. Ця тема пронизує творчість рок-музикантів, реалізуючись у конкретних творах з тим чи іншим ступенем

емоційної загостреності. Суттєвість даної тематики для рок-музикантів є закономірним наслідком високого ступеня зосередженості митця на своєму внутрішньому духовному космосі, що є невід'ємною рисою романтичної ментальності.

Список використаних джерел

1. Беннет В. Двойники и маски: исповедальные мотивы в «Воспоминаниях об А. А. Блоке» А. Белого / В. Беннет // Литературное обозрение. – 1993. – № 7-8. – С. 37-47.
2. Бочаров С. Г. Загадка «Носа» и тайна лица / С. Г. Бочаров // Н. В. Гоголь: история и современность. – М. : Советская Россия, 1985. – С. 180-213.
3. Воронова О. Е. Мотивы демонологии в поэме «Чёрный человек» / О. Е. Воронова // Филологические науки. – 1996. – № 6. – С. 92-100.
4. Воронова О. Е. Философский смысл поэмы Есенина «Чёрный человек» / О. Е. Воронова // Вопросы философии. – 1997. – № 6. – С. 343-353.
5. Гильманов В. Мифологическое мышление в сказке Э. Т. А. Гофмана «Золотой горшок» / В. Гильманов // В мире Э. Т. А. Гофмана : сб. статей. – Калининград, 1994. – Вып. 1. – С. 27-40.
6. Двоемирие в сказках Гофмана «Золотой горшок» и «Песочный человек» [Электронный ресурс]. – Режим доступа до джерела : tafaliaart.narod.ru/articles/dip-gofm.htm
7. Иванов Вяч. Вс. К семантической типологии производных от числительного «два» / Вяч. Вс. Иванов // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура. Сборник статей в честь Н. Д. Арутюновой. – М., 2004. – С. 101-111.
8. Кадыров И. М. «Двойник» Ф. М. Достоевского: попытка психоаналитической интерпретации / И. М. Кадыров [Электронный ресурс]. – Режим доступа до джерела : <http://psyjournals.ru/mpj/2002/n1/Kadyrov.shtml>
9. Киппер, Дэвид. Клинические ролевые игры и психодрама / Дэвид Киппер. – М. : Независимая фирма «КЛАСС», 1993. – 224 с.
10. Ліва Н. В. Європейська романтична культура ХІХ ст. та вітчизняна рок-культура 1970-80-х рр.: компаративний аспект / Н. В. Ліва // Культура і сучасність : альманах. – К., 2009. – № 1. – С. 79-85.
11. Ліва Н. В. Тип митця в музичній культурі романтизму та рок-музикант ХХ століття: культурологічні паралелі / Н. В. Ліва // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. ХХІІ. – С. 120-127.
12. Махлин В. А. К проблеме двойника (прозаика и поэма) / В. А. Махлин // Философия М. М. Бахтина и этика современного мира. – Саранск, 1992. – С. 88-100.

13. Нике М. Поэма Есенина «Чёрный человек» в свете аггелизма / М. Нике // Русская литература. – 1990. – № 2. – С. 194-196.
14. Севастеенко А. В. Русский романтизм XIX-XX веков: зеркальный нарциссизм, или фантастика влюблённых двойников / А. В. Севастеенко [Электронный ресурс]. – Режим доступа до джерела : <http://bg-znanie.ru/article.php?nid=13232>
15. Серебряков А. А. Мифологическая основа композиционной структуры сказки Э. Т. А. Гофмана «Золотой горшок» / А. А. Серебряков // Актуальные проблемы социогуманитарного знания : сб. научных трудов. – М. : Век книги-3, 2005. – Вып. XIV. – С. 164-167.